

Χρίστος Πατρινέλης (1929-2009):

Στοχαστικός και χαρίεις

Ιωάννης Κ. Χασιώτης

Την άνοιξη του 1962, πριν καλά-καλά έρθει ο διορισμός μου ως βοηθού της έδρας της Ιστορίας των Μέσων και Νεώτερων Χρόνων, επισκέφτηκα το Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών, το μετέπειτα Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νεωτέρου Ελληνισμού. Ήταν η πρώτη φορά που έμπαινα σε ένα ερευνητικό κέντρο (η ως τότε αντίστοιχη μικρή φοιτητική εμπειρία μου αφορούσε μόνο μοναστηριακές βιβλιοθήκες)· αλλά η κάθοδος εκείνη (γιατί περί καθόδου επρόκειτο) στα ανήλιαγα υπόγεια της Ακαδημίας Αθηνών, όπου στεγαζόταν τότε το ουσιαστικά άγνωστο σε μένα «Μεσαιωνικό Αρχείο», έμελλε να μου ανοίξει την πόρτα σε έναν νέο κόσμο, εντάσσοντάς με σε έναν κύκλο σημαντικών ανθρώπων, με τους οποίους θα συμμεριζόμουν στα επόμενα χρόνια όχι μόνο τις επιστημονικές και ακαδημαϊκές μου περιπέτειες, αλλά και πολλές ατομικές και οικογενειακές χαρές και αγωνίες. Μπαίνοντας με κάποιο φόβο, είναι αλήθεια, στο μικρό εκείνο «άντρο», βρήκα να εργάζονται, στριμωγμένοι σε μικρά φθαρμένα γραφεία, μεταλλικούς φοριαμούς και σωρούς φακέλλων, οι «συντάκτες» (όπως ονομάζονταν τότε οι ερευνητές) του Μεσαιωνικού Αρχείου· αξιόλογες προσωπικότητες, όπως διαπίστωσα σύντομα, και επιβλητικά «αναστήματα», όπως αποδείχτηκε, στη μικρή ακόμα κοινότητα των ιστορικών της μεταπολεμικής Ελλάδας. Και από τους απλούς και ωραίους εκείνους ανθρώπους ξεχώρισε ένας ξερακιανός, ωσάν μορφή βυζαντινής αγιογραφίας, ερευνητής, ο νεότερος από όλους, που έσπευσε να υποδεχτεί τον επαρχιώτη επίδοξο ιστορικό, και να τον «ξεναγήσει» στο υλικό του κέντρου: ήταν ο Χρίστος Πατρινέλης.

Φυσικά την ημέρα εκείνη που τον γνώρισα δεν μπορούσα να φανταστώ ότι στο εξής και για μισόν αιώνα περίπου έμελλε να ακολουθήσω μαζί του

παράλληλη επιστημονική και κοινή ακαδημαϊκή σταδιοδρομία· ούτε βέβαια ότι αυτός, ο λιγομίλητος και φαινομενικά απόμακρος άνθρωπος και, πάντως, εντελώς διαφορετικός χαρακτήρας από εμένα, θα γινόταν ένας ειλικρινής φίλος και πιστός συνοδοιπόρος στην επιστημονική διαδρομή που είχαμε επιλέξει και οι δυο. Και πραγματικά, μαζί σχεδόν και στους ίδιους χώρους και από τους ίδιους κριτές ανακηρυχτήκαμε διδάκτορες, μαζί και από τα ίδια εκλεκτορικά σώματα εκλεχτήκαμε ως επικουρικοί, επίκουροι και πρωτοβάθμιοι καθηγητές, μαζί συναποφασίσαμε τις ακαδημαϊκές μας επιλογές (ιδιαίτερα τις δύσκολες και τις τραυματικές), μαζί συμπλεύσαμε και στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του μετέπειτα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και, βέβαια, του Τομέα της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας. Δεν ήταν άλλωστε τυχαίο και το γεγονός ότι και οι δυο στηριχτήκαμε, στα πρώτα βήματά μας στον ίδιο «μέντορα», τον αείμνηστο Μανούσο Μανούσακα (1914-2003), ο οποίος τελικά επηρέασε αποφασιστικά και τα ερευνητικά μας ενδιαφέροντα και, κυρίως, την ακαδημαϊκή μας ανέλιξη.

Από αυτή την κοινή πορεία δυο εντελώς διαφορετικών χαρακτήρων — που σε μιαν ιστορική επισκόπηση του Τμήματός μας χαρακτηρίστηκε επιγραμματικά ως «παραγωγική σύνθεση αντιθέσεων», και που, το σπουδαιότερο, δεν την σκίασε καμιά απολύτως διχογνωμία— εγώ προσωπικά αποκόμισα πολλά και σημαντικά. Πιστεύω ότι το ίδιο ισχύει και για όλους όσοι είχαν την τύχη να συνεργαστούν μαζί του στον Τομέα, στο Τμήμα, στη Σχολή, στο Πανεπιστήμιο και έξω από αυτό.

Εξάλλου, ο Χρίστος Πατρινέλης είχε προηγηθεί και στη μάθηση και στην έρευνα και, οπωσδήποτε, και στην επιστημονική του αναγνώριση: Το 1956,

έχοντας ήδη πάρει (το 1952) το πτυχίο του της Θεολογικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, έγινε δεκτός με υποτροφία στη Σχολή Ιστορίας του Κρατικού Πανεπιστημίου του Illinois. Τα δυο περίπου χρόνια της φοίτησής του στο μεταπτυχιακό τμήμα του αξιόλογου αυτού αμερικανικού Πανεπιστημίου ο Πατρινέλης εργάστηκε και ως βοηθός ερευνητής (*Research Assistant*) κοντά στον Ελληνοαμερικανό ιστορικό Deno J. Geanakoplos (1916-2007)· και μέσα σε δυο χρόνια είχε ήδη ολοκληρώσει τη μεταπτυχιακή του διατριβή (*Masters*) με θέμα τους πολιτικούς και πνευματικούς προσανατολισμούς του ελληνορθόδοξου κόσμου στις παραμονές και την επαύριον της Άλωσης (*Political and Intellectual Attitudes Before and after the Fall of Constantinople, 1453*, 1958). Επιστρέφοντας στην Ελλάδα στα τέλη του 1958 διορίζεται έκτακτος «συντάκτης» στο Μεσαιωνικό Αρχείο, όπου και θα μείνει ως την εκλογή (1972) και τον διορισμό του ως επικουρικού καθηγητή της Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1973.

Αναταξινομώντας κανείς σήμερα τα επιστημονικά δημοσιεύματα του Χρίστου Πατρινέλη της περιόδου εκείνης μπορεί να κάνει τις εξής επισημάνσεις: Καταρχήν στη δεκαετία του 1960 διακρίνεται για την πλούσια συγγραφική του παραγωγή. Δειγματοληπτικά μόνο σημειώνω ότι τότε δημοσίευσε γύρω στα 15 άρθρα σε έγκυρα επιστημονικά περιοδικά, πολλαπλάσια σε εγκυκλοπαίδειες (μόνο στην *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια* εντόπισα πάνω από 30 λήμματα, πολλά εκτενή, όλα ενδιαφέροντα) και καμιά δεκαριά βιβλιοκρισίες και βιβλιοκριτικά σημειώματα· τότε ολοκλήρωσε και τύπωσε τη διδακτορική του διατριβή για τον Θεόδωρο Αγαλιανό, τότε μετέφρασε στα ελληνικά δυο ξένα ιστορικά έργα, το βιβλίο του π. Joseph Gill, *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας*, στα 1962, και τη μεγάλη μελέτη του καθηγητή του στο Illinois Deno Gianakoplos, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην*, στα 1965 (με δικές του μάλιστα συμπληρώσεις). Στην παραγωγικότητα βέβαια της δεκαετίας του 1960 θα πρέπει να προσμετρηθεί και η δημιουργία, μετά το γάμο του το 1960 με τη Νίκη Πανά, της ωραίας οικογένειάς του, με τη γέννηση, λίγα χρόνια αργότερα,

της Μελομένης και της Αλεξάνδρας.

Αλλά στην ίδια εποχή θα πρέπει να αναχθεί και η αποκρυστάλλωση δυο τουλάχιστον χρονολογικών και θεματολογικών αξόνων στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα: η κρίσιμη και «σκοτεινή» περίοδος μεταξύ των μέσων του 15ου και του 17ου αιώνα, αλλά και το μέγιστο (για τη μετέπειτα πορεία του Νέου Ελληνισμού) ζήτημα των ιδεολογικών διεργασιών που σημειώθηκαν κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, ιδιαίτερα στην εκκλησιαστική και πνευματική ηγεσία του Γένους. Σημαντικό ρόλο βέβαια στις προσεγγίσεις αυτές έπαιξε και η στέρεη φιλολογική και θεολογική του κατάρτιση, και, φυσικά, η εξοικείωσή του τόσο με τη διεθνή βιβλιογραφία, όσο και με τις βοηθητικές επιστήμες της Ιστορίας (παλαιογραφία, διπλωματική κλπ.). Πρώιμα δείγματα αυτής της εξοικείωσης (απροσπέλαστης ακόμα και σήμερα για πολλούς) ήταν η έκδοση το 1961 μιας έτοιμης από το 1958 και τολμηρής, για την εποχή του και την ηλικία του, εργασίας: η καταγραφή όλων των Ελλήνων κωδικογράφων των χρόνων της Αναγέννησης, ως ουσιαστικό και έγκυρο συμπλήρωμα στον κλασικό κατάλογο των Marie Vogel και Viktor Gardthausen, *Die Griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909. Όσοι έχουν έστω και περιστασιακά ασχοληθεί με την κλασική και βυζαντινή φιλολογία, αλλά, κυρίως, με την ιστορία της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων στη Δυτική Ευρώπη, είναι σε θέση να εκτιμήσουν τη συμβολή της (αξεπέραστης ως σήμερα) έρευνας του Χρίστου Πατρινέλη, η οποία δικαιώθηκε ακόμα και από εκείνους που έσπευσαν να την συμπληρώσουν (ανάμεσα στους πρώτους και δυο διεθνώς αναγνωρισμένοι παλαιογράφοι, με ασύγκριτα αμεσότερη πρόσβαση στις σχετικές πηγές, ο παλαίμαχος, διαπρεπής κωδικολόγος του Leyde Karel Adriaan de Meyier και ο ειδικευμένος στα ελληνικά χειρόγραφα «Scriptor» του Βατικανού Mons. Paul Canart). Ακολούθησαν στα επόμενα δυο χρόνια η υποδειγματική, σχολιασμένη έκδοση των πατριαρχικών και άλλων εγγράφων (του τέλους του 16ου αιώνα και των πρώτων χρόνων του 17ου) του κώδικα του μεγάλου λογοθέτου του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιέρακα και η αλληλογραφία (κατά την περίοδο 1494-1503) του συνεργάτη του Άλδου Μανουτίου, Ιωάννου Γρηγοροπούλου, με μερικούς από τους σημαντικώ-

τερους Έλληνες λογίους της εποχής (η τελευταία εργασία από κοινού με τον τότε προϊστάμενό του, αλλά εξαιρετικά επιφυλακτικό σε συνεργασίες, Μανούσακα).

Τη χρονιά λοιπόν της γνωριμίας μας (1962), όταν εγώ βρισκόμουν ακόμα στο στάδιο των βιβλιογραφικών αποδελτιώσεων, ο μετρημένος, συνεσταλμένος νεαρός συντάκτης του Μεσαιωνικού Αρχείου που με υποδέχτηκε, είχε ουσιαστικά αναγνωριστεί ως έγκυρος ερευνητής, ιδιαίτερα της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Και η εγκυρότητά του αυτή παρέμεινε αδιαμφισβήτητη ως το κλείσιμο της συγγραφικής του σταδιοδρομίας, που δεν ήταν βέβαια άλλο από το βιολογικό τέλος του κύκλου της ζωής του.

Αλλά δεν ήταν μόνον αυτό· ο Χρίστος Πατρινέλης από τα νεανικά του χρόνια έδειξε και τις σταθερές αρετές των εργασιών του: Λακωνικός, αλλά περιεκτικός και σαφής στον ιστορικό του λόγο, και, όπου χρειαζόταν, επιλεκτικά γλαφυρός· αρκετά τολμηρός και στην επιλογή των θεμάτων και στις αναλύσεις του, αλλά πειστικός (ακόμα και σε επιστημολογικά ολισθηρούς χώρους). Ενδεικτικά μόνο σημειώνω ότι με τις έρευνές του ανέτρεψε μερικά ιστορικά δεδομένα, που είχαν στηριχτεί σε μελέτες καθιερωμένων ιστορικών, όπως π.χ. η απόρριψη της πατρότητας ή και της ύπαρξης ακόμα μερικών έργων του Μιχαήλ Αποστόλη (1960), ή της δήθεν γνώσης της ελληνικής και της λατινικής από τον Μεχμέτ Β' τον Πορθητή (1972) ή της δήθεν υπηρεσίας του Κυριακού Αγκωνίτη στην αυλή του ίδιου σουλτάνου, η ταύτιση του Θεοδώρου Αγαλιανού με τον Θεοφάνη Μηδείας, οι επιτυχημένες χρονολογήσεις και αναχρονολογήσεις πατριαρχικών και επισκοπικών θητειών, και, όταν χρειαζόταν, οι τεκμηριωμένες αναρέσεις ιστορικών μύθων, με πιο πρόσφατη την πολυσυζητημένη περίπτωση του «κρυφού σχολείου» (2005). Τελικά, διαβάζοντας τις μελέτες του Πατρινέλη, που αφορούν π.χ. την εκκλησιαστική ιστορία και την άμεσα συνδεδεμένη μαζί της ιστορία της ελληνικής παιδείας στα χρόνια της πρώιμης Τουρκοκρατίας, αλλά και έχοντας υπόψη τον τρόπο της δουλειάς του και την υποδειγματική λιτότητα της ζωής του (που κινούνταν σε ασκητικά σχεδόν επίπεδα, ακόμα και μέσα στην πλουσιοπάροχα προσφερόμενη θαλπωρή της

οικογένειάς του), είχα μερικές φορές την αίσθηση ότι είχα να κάνω με έναν εκσυγχρονισμένο Μανουήλ Γεδεών (1851-1943), για να μην πω, υπερβάλλοντας βέβαια, ότι είχα μπροστά μου έναν *Gedeon redivivus*· δεν είναι τυχαίο ότι ο συχνά αιρετικός «μέγας χαρτοφύλαξ του Οικουμενικού Πατριαρχείου» και το πληθωρικό του έργο βρήκαν την αρμόζουσα ιστοριογραφική τους καταξίωση στις βιογραφικές και βιβλιογραφικές αναζητήσεις του Χρίστου Πατρινέλη. Η πολυσέλιδη αναλυτική αναγραφή των δημοσιευμάτων του Μανουήλ Γεδεών, μια εργασία του 1969 (ανατυπωμένη και συμπληρωμένη το 1997), συνιστά υποδειγματικό εργαλείο έρευνας, επειδή δεν περιορίζεται μόνο στην παράθεση τίτλων, αλλά και στην αναλυτική περιγραφή ή και τη θεματολογική διασταύρωση των ιδιόμορφων έργων του μεγάλου «χρονογράφου». Ανάλογα χαρακτηριστικά θα μπορούσε κανείς να διακρίνει και σε μια από τις πρώτες βιβλιογραφικές του εργασίες: την καταγραφή στα 1964 των διάσπαρτων δημοσιευμάτων ενός ακόμα πολυγραφοτάτου «Φαναριώτη» ιστοριοδίφη, του «άρχοντος διδασκάλου της Μεγάλης Εκκλησίας» Βασιλείου Α. Μυστακίδου (1859-1933).

Εξάλλου, όποιος ξεφυλλίσει προσεκτικά τις μελέτες του Πατρινέλη μπορεί να διακρίνει στη θεματολογία, στις διορθωτικές του παρεμβάσεις και στους σχολιασμούς των πηγών (κυρίως στις υποσημειώσεις) ή ακόμα και σε κοφτές ή υπαινικτικές φράσεις, διάσπαρτες στις ιστορικές του αναλύσεις, το στοιχείο της πρωτοτυπίας, συνδυνασμένο με εκείνο της νεωτερικής προσέγγισης (όπου βέβαια αυτή επιβαλλόταν από τις πηγές). Η γενικότερη αποδοχή των θέσεών του, ακόμα και από εκείνους που δεν έστεργαν να τις υιοθετήσουν, υπογραμμίζει τη στέρεη τεκμηρίωση και, συνακόλουθα, και την εγκυρότητά τους και, φυσικά, και τις άλλες αρετές των δημοσιευμάτων του: την άψογη μεθοδολογία και την εξαντλητική και ενδελεχή αξιοποίηση των αρχαικών τεκμηρίων και γενικά των πρωτογενών πηγών, ανέκδοτων ή και δημοσιευμένων. Η εργασία του π.χ. για την αλληλογραφία διαφόρων Ελλήνων με τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' και τον υπεύθυνο για την «ανατολική» πολιτική της Αγίας Έδρας Καλαβρό καρδινάλιο Guglielmo Sirleto (†1585) στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, δεν είναι μόνο υποδειγματική από εκδοτική άποψη· είναι και

εξαντλητική στον σχολιασμό προσώπων, πραγμάτων και καταστάσεων, με τρόπο που δείχνει την άνεση με την οποία κινούνταν ο συγγραφέας στην ελληνική και ιταλική λογιόσύνη της εποχής. Αλλά και η επανέκδοση της έκκλησης του μητροπολίτη Απουλίας, Καλαβρίας κλπ. Τιμοθέου προς τον πάπα Πίο Ε', του 1572, δεν ακύρωσε απλώς τις παλαιότερες εκδόσεις του Σπυρίδωνος Λάμπρου και του Γεωργίου Κόλια· βρήκε (με την εκδοτική επιμέλεια του Πατρινέλη και τον ολοκληρωμένο σχολιασμό της) την τελική του καταξίωση ένα ενδιαφέρον για περιεχόμενο και το δημόδες γλωσσικό του ύφος «πολιτικό» κείμενο του 16ου αιώνα.

Οι δειγματοληπτικές αυτές αναφορές σε επιλεγμένες εργασίες του ίσως δεν δείχνουν την ευρύτητα των μελετών του Πατρινέλη. Με δυο λόγια, ο Χρίστος Πατρινέλης κινούνταν με άνεση σε αρκετά επίπεδα και πεδία, χρονικά, γεωγραφικά και επιστημολογικά. Από τον *Λόγον* του Μανουήλ Χρυσολωρά προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο στα τέλη του 14ου αιώνα ως την *Ελληνική Νομαρχία* στις αρχές του 19ου· από την εσωτερική λειτουργία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας (και μάλιστα μερικών εντελώς παραμελημένων ή και άγνωστων, όπως π.χ. της Προύσας κατά τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα) ως τις αντίστοιχες της Κεφαλονιάς και της Δυτικής Μακεδονίας από τον 16ο ως και τον 19ο αιώνα· από τους Κρητικούς συλλέκτες χειρογράφων και τις εκδοτικές και φιλολογικές επιδόσεις των Ελλήνων της Ιταλίας του 15ου και 16ου αιώνα ως τις σχολές των Σερβίων, της Κοζάνης και της Σιάτιστας του 18ου και 19ου αιώνα· από τις αντιτουρκικές κινήσεις και την αντίστοιχη χρησιμολογική φιλολογία της πρώιμης Τουρκοκρατίας ως το κίνημα του Ρήγα Βελεστινλή· από τη μελέτη των εκπαιδευτικών και πνευματικών επιδόσεων του υποδούλου Ελληνισμού ως την ιστορία της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής κλπ. Θα πρέπει επίσης να προστεθούν και οι σοβαρές μελέτες του για τη δημογραφική εξέλιξη του ελληνορθόδοξου στοιχείου κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, την ιστορία, τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία του Αγίου Όρους (συνολικά, κατά μονές και για επιμέρους ζητήματα της αγιορειτικής ιστορίας).

Και τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε, ότι, παρά τις διάσπαρτες μελέτες του σε επιστημονικά περιο-

δικά, ο Πατρινέλης δεν παρέλειψε να ασχοληθεί με ευρύτερες συνθέσεις, είτε αυτές προορίζονταν για συλλογικούς τόμους (π.χ. για την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, της Εκδοτικής Αθηνών), είτε, περισσότερο, για τους φοιτητές του. Και στον τομέα αυτόν δεν επιδίωξε γενικά πολυσέλιδα κείμενα. Πάντως, στα πρώτα δείγματα της συνθετικής του δουλειάς ανήκει το τμήμα του μικρού, αλλά περιεκτικού βιβλίου (του 1971), που ετοίμασε από κοινού με τον Αμερικανό ιστορικό της εκπαίδευσης William K. Medlin για τις δυτικοευρωπαϊκές και νεοελληνικές επιδράσεις στην πολιτιστική και εκπαιδευτική αναγέννηση των ρωσικών χωρών κατά τον 16ο και 17ο αιώνα (ένα έργο που δεν λείπει από καμιά σχεδόν σοβαρή μελέτη της πολιτιστικής ιστορίας της ανατολικής Ευρώπης). Ακολουθούν τα επίσης συνοπτικά εγχειρίδια που ετοίμασε ως πανεπιστημιακός διδάσκαλος. Οι εργασίες αυτές φαίνονται αρχικά ως γενικές και εκλαϊκευτικές· ωστόσο, συνιστούν, νομίζω, κι αυτές συνθέσεις πρωτότυπες, κατά μεγάλο μέρος, ή έστω χρησιμότερες ακόμα και για τους επαίοντες. Η εκτίμησή μου αυτή αφορά κυρίως τέσσερα πανεπιστημιακά εγχειρίδια του Χρίστου Πατρινέλη: *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία, 1474-1820* (που διανεμήθηκε δακτυλογραφημένο το 1981, και επανεκδόθηκε από την Υπηρεσία Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1989 και 1994), *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821* (πρωτότυπα για τα ελληνικά πανεπιστημιακά δεδομένα φροντιστηριακά μαθήματα ιστορικής δημογραφίας, που πρωτοεκδόθηκαν το 1982), *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα* (του 1988 και 1990-1991) και *Πρώιμη νεοελληνική ιστοριογραφία, 1453-1821* (του 1989, 1990 και 1993). Ακόμα και σε αυτά τα έργα, που, υποτίθεται, έχουν χαρακτήρα ψυχρής ή έστω κωδικοποιημένης καταγραφής των δεδομένων της βιβλιογραφίας, διακρίνει κανείς τις αρετές του και ως ερευνητή και ως συγγραφέα και ως πανεπιστημιακού δασκάλου: την ικανότητά του να επιλέγει το υλικό εκείνο που είχε ιδιαίτερο βάρος στην κατανόηση της εποχής και των επιμέρους όψεών της, την οξύνοιά του στην ανάλυσή του, την αφηγηματική λιτότητα, συνδυασμένη πάντοτε με τη σαφήνεια και την περισκεμμένη γλαφυρότητα, τη βιβλιογραφική ενημέρωση

και την ιστοριογραφική πληρότητα και —last but not least— την έμφυτη, θά 'λεγε κανείς, αποφυγή κάθε μορφής επίδειξης γνώσεων ή επιτήδευσης, σαν αυτές που σχεδόν αναπόφευκτα επιχωριάζουν στον ακαδημαϊκό χώρο. Ο Πατρινέλης, με τη λακωνικότητα ή και τη σιωπή του ακόμα, δίνει την εντύπωση ότι δεν ενδιαφερόταν για την προβολή της όποιας συμβολής του· άφηνε στους άλλους να την εκτιμήσουν, σε όσους τουλάχιστον είχαν τις προϋποθέσεις να το κάνουν.

Με τις διαπιστώσεις αυτές και ιδιαίτερα με τις αναφορές μου στον νεωτερικό χαρακτήρα πολλών μελετών του Πατρινέλη δεν θα ήθελα βέβαια να δώσω την εντύπωση σε εκείνους που δεν τον γνώρισαν ότι ανήκε σε κάποια από τις σύγχρονες αναθεωρητικές «σχολές», που άρχισαν να ξεφυτρώνουν κατά περιόδους (και σχετικά όψιμα) σαν μανιτάρια (εισαγωγής, κατά κανόνα) στο ιστοριογραφικό μας τοπίο. Κάθε άλλο: ο Χρίστος Πατρινέλης, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι επαγγελματίες ιστορικοί της γενιάς του, ήταν εξαιρετικά δύσπιστος, παρά τις αμερικανικές μεταπτυχιακές του σπουδές, σε αναθεωρητικά μοντέλα έρευνας και ιστορικής ανάλυσης, είτε αγγλοσαξονικής είτε και γαλλικής προέλευσης. Αλλά δεν τα απέρριπτε εξαρχής· τα μελετούσε και προσπαθούσε να τα αξιοποιήσει. Απλώς, ήθελε προκαταβολικά να είναι τεκμηριωμένα και πειστικά, και επίσης σαφή στη διατύπωση και γενικά στον ιστορικό τους λόγο. Η απογοήτευσή του ήταν προφανής. Αλλά δεν την διαλαλούσε· απλώς αρνιόταν να θυσιάσει τον παραγωγικό χρόνο, τον δικό του και των μαθητών του, πειραματιζόμενος με μερικά αμφίβολης πρωτοτυπίας προϊόντα της νεόκοπης ιστοριογραφίας. Εκείνο όμως που του προκαλούσε κυριολεκτικά απόγνωση ήταν η ασάφεια, η πολυπλοκότητα και η επιτήδευση της γλώσσας μερικών σύγχρονων ιστορικών μας· δεν ήθελε με κανέναν τρόπο και για καμιάν ακαδημαϊκή σκοπιμότητα να διοχετεύσει στους φοιτητές του ακόμα και αξιόλογα ιστορικά έργα, που ήταν γραμμένα σε γλώσσα δυσξέυμβλητη.

Άλλωστε ο Πατρινέλης αγωνιζόταν πάντοτε —παρά τον καλοπροαίρετο και ανεκτικό του χαρακτήρα— να παραμείνει απαρασάλευτα αντικειμενικός στις ακαδημαϊκές του κρίσεις, ιδιαίτερα μέσα στον Τομέα μας. Δεν μπορώ βέβαια να ξεχάσω την ψυχική δοκιμασία που του προκάλεσαν (και μάλι-

στα στην αρχή της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας) μερικές προκλήσεις του ακαδημαϊκού του ήθους (π.χ. σε υποψηφιότητες που έβρισκε σαφώς αδύνατες)· ούτε βέβαια και την επιστημονική και ηθική στήριξη που μας πρόσφερε όταν και εμείς ερχόμασταν αντιμέτωποι με εξίσου ψυχοφθόρα συνειδησιακά διλήμματα.

Σήμερα, αναπολώντας αναγκαστικά όλη αυτή την κοινή πορεία μισού αιώνα, έχω την ελπίδα ότι εντοπίζω, έστω και αμυδρά, τα ίχνη που άφησε το πέρασμα του Χρίστου Πατρινέλη από το Τμήμα μας και τον Τομέα μας· και θέλω να πιστεύω ότι όλοι μας (μερικοί ακόμα στην τελική ακαδημαϊκή και επιστημονική μας συγκρότηση) κερδίσαμε αρκετά από την αθόρυβη ψυχραιμία του και την ικανότητά του να αποδραματοποιεί τα γεγονότα (βασική αρετή κάθε ιστορικού), από την ηρεμία του (έστω και συχνά φαινομενική), την ανεπιτήδευτη στοχαστικότητα του, τη σοβαρότητα και κάποιαν αυστηρότητα (πάντα διακριτική ή επιμελώς συγκαλυμμένη), αλλά και την ανθρωπιά και το πηγαίο χιούμορ του. Ιδιαίτερα για το τελευταίο θα μπορούσε κανείς να αναφέρει πολλά. Ήταν αναμφισβήτητα ένας άνθρωπος χαρίεις. Ωστόσο, από όσο θυμάμαι, ο Πατρινέλης δεν γελούσε· μόνο χαμογελούσε ή υπομηδιούσε με νόημα. Διάνθιζε βέβαια πάντοτε τις καυστικές αναφορές του σε αρνητικές καταστάσεις με έξυπνο και εφευρετικό χιούμορ· αλλά, τελικά, οι αναφορές αυτές έπαιρναν αυτοσαρκαστικό μάλλον χαρακτήρα και εν πάσει περιπτώσει δεν τραυμάτιζαν τους άλλους.

Δεν είχα την πρόθεση ούτε να αναλύσω το έργο του Χρίστου Πατρινέλη, που δεν χωράει βέβαια σε μια σύντομη νεκρολογία, ούτε, ακόμα λιγότερο, να ψυχογραφήσω τον ίδιο και τον χαρακτήρα του (που δεν είναι της αρμοδιότητάς μου). Απλά αισθάνθηκα την ανάγκη, με την ευκαιρία αυτού του σεμνού φιλολογικού μνημοσύνου, να δώσω καταρχήν για τους φοιτητές μας, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς, για τους νεότερους συναδέλφους και γενικά για όσους δεν έτυχε να γνωρίζουν το έργο του Πατρινέλη, το περίγραμμα της σταδιοδρομίας και το αδρό σκιαγράφημα ενός ανθρώπου που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως υπόδειγμα επιστημονικού κύρους και ακαδημαϊκού ήθους. Έχω επίγνωση του γεγονότος ότι ο λόγος μου ήταν οπωσδήποτε αταί-

ριαστος με ό,τι θα ήθελε (ή μάλλον δεν θα ήθελε) να ακούσει για τον εαυτό του ο ίδιος ο λιτός και ολιγόλογος, ο σεμνός και ανεπιτήδευτος Χρίστος Πατρινέλης. Αλλά οι θλιβερές σκέψεις που συχνά μου έρχονται στον νου, όταν αναδεύονται μπροστά μου, ως «είδωλα καμώντων», οι μορφές αξιόλογων επιστημόνων που στερήθηκαν όσο ζούσαν της κοινωνικής αναγνώρισης που τους έπρεπε, με έπεισαν τελικά να του απονείμω τα πρόποντα, αυτά που επιτάσσει και ο ποιητής:

Φυλάξατε τούς ύμνους
διὰ τούς δικαίους· μόνον
εἰς αὐτούς τὴν εἰρήνην,
καὶ τούς χρυσοὺς στεφάνους
εἰς αὐτούς δότε.

Χ. Γ. Πατρινέλης – Δημοσιεύματα (1958-2005)

1. «Αρχιμ. Βασίλειος Στεφανίδης. Νεκρολογία», *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών* [στο εξής: *ΕΕΒΣ*] 28 (1958) 464-466.
2. Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* 28 (1958) 507-510: F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958.
3. Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 491-494: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Mass. 1959.
4. Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 494-499: J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge Mass. 1959.
5. «Νόθα, ανύπαρκτα και συγγεόμενα προς άλλα έργα του Μιχαήλ Αποστόλη», *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 202-213.
6. Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61) 656-657: F. Dvornik, *The Ecumenical Councils. The 20th Century Encyclopedia of Catholicism*, τόμ. 82, Νέα Υόρκη 1961.
7. «Έλληνες κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* [στο εξής: *ΕΜΑ*] 8-9 (1958/9, Αθήνα 1961) 63-124.
8. «Μιχαήλ Αποστόλη Προσφώνημα ανέκδοτον εις τον καρδινάλιον Βησσαρίωνα», *Αθηνά* 65 (1961) 129-137.
9. «Οι μεγάλοι ρήτορες Μανουήλ ο Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος ακμής τους», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* [στο εξής: *ΔΙΕΕ*] 16 (1962), 17-38.
10. «Αθως, Βιβλιοθήκαι-Αρχαία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* [στο εξής: *ΘΗΕ*] 1 (1962) 935-943 [Ανατύπωση με προσθήκη υποσημειώσεων: *Βιβλιοθήκαι και αρχαία των μονών του Αγίου Όρους*, Αθήνα 1963].
11. «Αρχαία Ακαδημίας Αθηνών», *ΘΗΕ* 3 (1962) 308-309.
12. «Αρκούδιος Πέτρος», *ΘΗΕ* 3 (1962) 164-165.
13. Joseph Gill, *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας*, ελλην. μεταφρ. Χ. Πατρινέλης, Αθήνα, Γραφείον Καλού Τύπου, 1962, σελ. 524.
14. «Μάρκου Μουσούρου ανέκδοτος επιστολή», *Βιβλίφιλος* 16 (1963-4) 3-7.
15. Διονύσιος Ιβηρίτης, μεταφραστής της «Χρονογραφίας του Δωροθέου» εις την ρωσικήν και μητροπολίτην Ουγγροβλαχίας», *ΕΕΒΣ* 32 (1963) 314-317.
16. Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique*, του περιοδ. *Scriptorium*, 17 (1963) αριθ. 608, 745, 751, 928, 994, 998.
17. (Σε συνεργασία με τον Μ. Ι. Μανούσακα) «Η αλληλογραφία του Ιωάννου Γρηγοροπούλου μετά του Μ. Μουσούρου, Α. Αποστόλη, Ζ. Καλλιέργη και άλλων λογίων της Αναγεννήσεως χρονολογουμένη (1494-1503)», *ΕΜΑ* 10 (1964) 163-201.
18. «Εκκλησιαστικά ειδήσεις εκ του ημερολογίου του Marino Sanuto (Περί Σκιάθου, Σκύρου, Αιγίνης, Κύπρου και Κερκύρας)», *ΔΙΕΕ* 17 (1963-64) 15-38.
19. Μια ανέκδοτη Διήγηση για τον άγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο (†1437)», *Ορθόδοξος Παρουσία* 1 (1964) 65-73.
20. «Γεδεών Μανουήλ», *ΘΗΕ* 4 (1964) 241-243.
21. «Αναγραφή δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859-1933)», *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 124-139.
22. Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique*, του περιοδ. *Scriptorium*, 18 (1964) αριθ. 6, 177, 357.
23. Κωνστ. Γιαννακόπουλος, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην*, μετάφρ. [με προσθήκες] Χ. Γ. Πατρινέλης, Αθήνα, Φέξης, 1965, σελ. 296.

24. Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique*, του περιοδ. *Scriptorium*, 19 (1965) αριθ. 214, 712, 714, 761, 814, 815, 825, 866, 871, 872, 891.
25. «Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ' -ΙΖ' αιώνας εκ του Κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. ελλ. 1474)», *EMA* 12 (1962, Αθ. 1965), 116-165.
26. Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique*, του περιοδ. *Scriptorium*, 20 (1966) αριθ. 365, 501, 649.
27. Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνη Μηδείας και οι ανέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ιστορική πηγή περί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους μετά την Άλωσιν χρόνους, Αθήνα 1966, σελ. 176.
28. «Χρονολογικά ζητήματα της πατριαρχίας του Ιερεμίου Α' (1522-1546)», *Μνημοσύνη* 1 (1967) 249-262.
29. «Επιστολαί Ελλήνων προς τον Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) και τον καρδινάλιον Σιρλέτον (†1585) (Εκ του Ελληνικού Βατικανού κώδικος 2124)», *EMA* 17 (1967) 45-112 [Ο τόμος κυκλοφόρησε το 1974].
30. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά* 21 (1968) 417-420: Ε. Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρία*, Αθήνα 1966.
31. «Κρήτες συλλέκται χειρογράφων κατά τους χρόνους της Αναγεννήσεως», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 3, Αθήνα 1968, 202-206.
32. «Κυριακός ο Αγκωνίτης. Η δήθεν υπηρεσία του εις την αυλήν του σουλτάνου Μωάμεθ του Πορθητού και ο χρόνος του θανάτου του», *ΕΕΒΣ* 36 (1968) 152-160.
33. Βιβλιοκρισία, *Αθηνά* 70 (1968) 331-333: Μ. Ι. Μανούσακας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968.
34. «The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches and Convert the Christian People of Constantinople to Islam», *I Congrès Intern. des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. 3, Σόφια, ΒΑΝ, 1969, 567-572.
35. «Συμβολαί εις την ιστορίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Α' Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι και δομέστικοι της Μεγάλης Εκκλησίας (1453-1821)», *Μνημοσύνη* 2 (1969) 64-93.
36. Βιβλιοκρισία, *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970) 424-425: Α. Βον, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur le Principauté de l'Achaïe*, Παρίσι 1969.
37. «Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών: Αναλυτική αναγραφή», *EMA* 19-20 (1969-70), 5-121 [ο τόμος 19 κυκλοφόρησε το 1974, όπως επίσης και η μελέτη του Χ. Γ. Π. αυτοτελώς, Αθήνα 1974, σελ. 115, και ο τόμος 20 το 1997, όπου και προσθήκες του Χ. Γ. Π. Πρβλ. αριθ. 73].
38. «Δύο ανέκδοτα κείμενα περί του Μανουήλ Κορινθίου (Μία επιστολή του Ιουστίνου Δεκαδύο και μια 'ενθύμησις')», *Πελοποννησιακά* 8 (1971) 137-146.
39. (Με τον William K. Medlin), *Renaissance Influence and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries)*, Γενεύη – Droz, 1971, σελ. 181.
40. «Mehmed II the Conqueror and his Presumed Knowledge of Greek and Latin», *Viator* 2/2 (1972) 349-354.
41. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά* 25 (1972), 244-246: Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νικόλαος Σεκουνδινός (1402-1464). Βίος και έργον. Συμβολή εις την ιστορίαν των Ελλήνων λογίων της Διασποράς*, Αθήνα 1970.
42. «Un Unknown Discourse of Chrysoloras Addressed to Manuel II Paleologus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13 (1972) 497-502.
43. *Πρόσωπα και θέματα του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, χ.ε., 1972, σελ. 23 (άρθρα σε Εγκυκλοπαίδειες μεταξύ 1963-1971).
44. «Protosaltai, Lampadarii and Domestiki of the Great Church during the Post-Byzantine Period (1453-1821)», *Studies in Eastern Chant* 3 (1973) 141-170 (αναθεωρημένη έκδοση του αριθ. 35).
45. «Κρητικοί έμποροι στη Μολδαβία και την Πολωνία κατά τον 16ο αιώνα», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (1971), τόμ. 2, Αθήνα 1974 (δημοσιεύτηκε μόνο η περίληψη).
46. (Με τις Α. Καρακατσάνη και Μ. Θεοχάρη), *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκε-*

- ντήματα, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1974 (βλ. 17-38, 219-221: «Ιστορία της Μονής Σταυρονικήτα»).
47. «Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την περίοδο 1453-1669» και «Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την περίοδο 1669-1821» (διάφορα κεφάλαια στις μεγάλες ενότητες «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του» και «Πνευματικός βίος και παιδεία»), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 10, Αθήνα, Έκδοτική Αθηνών, 1974, 92-113, 126-132, 132-133, 139-146, και 367-376 και τόμ. 11 (Αθήνα 1975) 123-134.
48. Η κεφαλονίτικη οικογένεια Πανά και το αρχείο του κλάδου Πανά-Λοϊζάτου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-79) 1-8.
49. *Ο ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 192.
50. *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474-1820)*. *Περιλήψεις φροντιστηριακών μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1981 (δακτυλ., και νέα έκδ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1989, 1994, σελ. 82).
51. *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ιστορικής δημογραφίας (Φροντιστηριακά μαθήματα)*, Θεσσαλονίκη 1982.
52. «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Ελληνικά* 34 (1982-1983) 369-411.
53. «Ευγένιος Βούλγαρης», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1984, 353-354.
54. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά* 39 (1988) 465-467: Α. Argyriou, *Macaire Macrès et la polémique contre l'Islam*, Città del Vaticano 1986.
55. *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη (δακτυλόγρ.) 1988 (β' έκδ.: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Υπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990-1991, σελ. 53).
56. «Ειδήσεις για την ελληνική κοινότητα της Προύσας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989) 9-50.
57. *Πρώιμη νεοελληνική ιστοριογραφία (1453-1821)*. *Περιλήψεις Μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 102 (επόμε. εκδ.: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Υπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990, 1993).
58. «Η μονή Σίμωνος Πέτρας κατά την Τουρκοκρατία», στον τόμο: *Σιμωνόπετρα – Άγιον Όρος*, Αθήνα 1991, 21-26, 327-328.
59. Βιβλιοκρισία, *Balkan Studies* 32 (1991) 183-184, και στα ελληνικά *Αντί* 537 (29 Οκτ. 1993) 63: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1990.
60. «Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, 1453-1600. Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 16 (1991-1992) 23-38.
61. «Το Άγιον Όρος» στο: *Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία: Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός*, Ι. Κολιόπουλος – Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, 112-145.
62. «Τοπική ιστορία. Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης», στον τόμο: *Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός*, Δράμα 1992, 435-436.
63. «Επιστολές του Ιππολύτου Βάρελη και του Μανουήλ Γλυτζούνη, Ελλήνων εκδοτών στη Βενετία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992) 283-319.
64. «Άγνωστες εκδόσεις του 16ου αιώνα», *Ο Εραμιστής* 19 (1993), 16-26.
65. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά* 43 (1993), 469-470: Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perception of Early Nineteenth Century Greece*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1990.
66. «Πρώιμη ιστορική μαρτυρία για τις Κυδωνίες (1653)», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 10 (1993-94) 13-21.
67. «Ειδήσεις για γνωστούς και άγνωστους νεομάρτυρες», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, 451-458.
68. «Πρόλογος» στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος. Ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, 9-11.
69. «Οι πρώτοι δάσκαλοι της σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη)», *Ο Εραμιστής* 20 (1995) 5-19.
70. «Πρώιμες ιστορικές μαρτυρίες για την Κοζάνη,

- τη Σιάτιστα και άλλες κοινότητες Δυτικής Μακεδονίας (1660)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* [στο εξής: *MNE*] 5 (1996: Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση), 101-142.
71. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά*, 47 (1997), 194-197: P. M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot (Variorum), 1994.
72. «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος του ΙΖ' από τα Σέρβια», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου: Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία – Πολιτισμός*, Κοζάνη, χ.ε., 1997, 459-470.
73. «Το Άγιον Όρος κατά την Τουρκοκρατία», στον τόμο: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Α. Καρακατσάνη (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997, 10-15.
74. «Αναλυτική αναγραφή των δημοσιευμάτων του Μ. Ι. Γεδεών: Προσθήκες, συμπληρώσεις και διορθώσεις», *ΕΜΑ* 19/20 (1969-70) Αθήνα 1997, 117-121 (βλ. και αριθ. 37).
75. «Ο Γεώργιος Καλαράς και η Ελληνική Νομαρχία», *Ο Εραμιστής* 21 (1997) 201-215.
76. «Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου», *Ελληνικά*, 48 (1998) 113-129.
77. «Η Εκκλησία και ο Νέος Ελληνισμός» (διάφορα κεφάλαια για την Εκκλησία, την παιδεία και τις αντιτουρκικές κινήσεις) στον τόμο: *Ελλάς. Η ιστορία και ο πολιτισμός του ελληνικού έθνους από τις απαρχές μέχρι σήμερα*, τόμ. 2, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1998, 25-27, 35-43, 43-45, 60-62.
78. «Η διδασκαλία της γλώσσας στα σχολεία της Τουρκοκρατίας» στον τόμο: *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1999, 216-217, 419.
79. «Κεφαλονίτικα επώνυμα. Ετυμολογικά και ιστορικά σχόλια», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 8 (1999, Αφιέρωμα στον Γ. Γ. Αλισανδράτο) 171-175.
80. «Το σχέδιο αντιτουρκικής εκστρατείας του μητροπολίτη Τιμοθέου (1572) και άλλα σχετικά κείμενα», *MNE* 6 (2000) 9-35.
81. Βιβλιοκρισία, *Νέα Εστία* αριθ. 1732 (Μάρτ. 2001) 453-455: Θωμάς Παπαδοπούλος, *Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικού καταλόγου. Παράρτημα: Αβιβλιογράφητες εκδόσεις*, Αθήνα 2000.
82. (Σε συνεργασία με τον Δ. Ζ. Σοφιανό), *Μανουήλ Χρυσολωρά, Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο. Εισαγωγή και έκδοση*, Αθήνα 2001, σελ. 134.
83. «Βιβλιογραφικά σημειώματα», *Ο Εραμιστής* 23 (2001) 297-300.
83. «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στον τόμο: *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, 15-52 [και αγγλικά στο *Balkan Studies* 42 (2001), 177-198].
84. Βιβλιοκρισία, *Ελληνικά* 52 (2002) 417-418: Δημ. Αποστολόπουλος, *Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι. (Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος)*, Αθήνα 2000.
85. «Το κρυφό σχολειό και πάλι», *Ο Εραμιστής* 25 (2005) 321-336.
86. «Γιώργος Αλισανδράτος (1915-2004), *Ο Εραμιστής* 25 (2005) 449-451.